

ПРЕДМЕТ РАДА И ЊЕГОВА ОДРЕЂЕЊА

1.

Приче о опседнутим особама често побуђују мање пажње него што то чине сведочанства о различитим спектакуларним ритуалима егзорцизма, којима такви случајеви, како се верује, најчешће резултирају. И стварно, ретке су особе које могу да остану равнодушне пред драматичним сценама "истеривања ђавола", које су нам биле доступне путем различитих медија, понајвише телевизије и штампе. Тако, морам признати да и ја део почетне инспирације за бављење овом темом дугујем и утицајима које је на мене извршило култно и, вероватно, најпознатије филмско остварење које се бави поменутом проблематиком – "*The Exorcist*", филм Вилијема Фридкина, снимљен 1973. године по истоименом роману Вилијема Питера Блетија.¹

Егзорцизам је у својим различитим видовима познат готово свуда у свету. Забележена су бројна сведочења о ритуалима егзорцистичког типа у многим племенским и народним култовима и религијама, као, на пример, и у јудаизму, исламу и хришћанству.²

¹ W. P. Blatty, *The Exorcist*, New York, 1971.

² За добар преглед пракси опхођења прама демонским силама видети: М. М. Шейнман, *Вера в дьявола в истории религии*, Москва, 1977.

Сама реч "егзорцизам" потиче од грчке речи *exorkizo* – истерати (демонске силе) молитвом, заклињањем.³ Бављење раширеношћу и примерима егзорцистичких ритуала широм света далеко би превазишло оквир и циљеве ове студије, али, имајући у виду чињеницу да живимо у цивилизацији пониклој на традицији хришћанског учења, потребно је поменути битне аспекте овог феномена везане за хришћанство.

Нови Завет обилује сведочанствима о активностима Исуса Христа у циљу истеривања демонских сила из опседнутих особа. Тако, на пример, добро су познати случајеви исцељења човека опседнутог нечистим духом у Капернауму⁴ или исцељење бесомучника из Гадаре – када су демони свесни да ће бити истерани из људи чија су тела заузели, замолили Исуса да им дозволи, када их већ изгони, да пређу у крдо свиња. Пошто им је Исус дозволио да пређу у свиње, читаво крдо се бацило низ обронак у море и утопило.⁵ Исто тако, као једно од познатијих може се навести и исцељење бесомучног дечака⁶ и бесомучног човека, када су фарисеји оптужили Христа да изгони зле духове уз помоћ Веелзевула.⁷

Римокатоличка и Источна православна црква су на различит начин прихватиле, разрадиле и спроводиле праксе егзорцизма. Развијањем доктрине о добру и злу, при чему се сматра да сво зло потиче од ђавољих активности, црква је кроз векове постојања спроводила егзорцизме – почев од обавезних ритуала пред крштење до истеривања демона из опседнутих

³ М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1980, код појма егзорцизам; Видети још: <http://www.goarch.org/> (10. 2. 2005).

⁴ Марко 1, 21-28; Лука 4, 31-37.

⁵ Марко 5, 1-21; Матеј 8, 28-34; Лука 8, 26-40.

⁶ Марко 9, 14-29; Матеј 17, 14-21; Лука 9, 37-43.

⁷ Матеј 12, 22-30.

људи. У дугој историји обављања егзорцистичких ритуала, обавијени велом тајне и мистерије, случајеви борбе против ђавола често су носили са собом сенку канонских, идеолошких и политичких сукоба.⁸

У новије време, реафирмацију ритуала егзорцизма у Римокатоличкој цркви подстакао је Папа Јован Павле II, за којег се, иначе, тврди да је лично, за време свог понтификата, спровео три службе истеривања ђавола.⁹ По одобрењу Папе Јована Павла II, 26. јануара 1999. године објављена је "De Exorcismus et supplicationibus quibusdam"¹⁰ – прва измена и допуна Римског ритуала који датира из 1614. године, а по ком су вођени сви егзорцистички ритуали у цркви.¹¹

Римокатоличка црква у Ватикану има отворену Катедру за егзорцизам и овај ритуал могу да изводе само озваничени егзорцисти уз дозволу надлежног бискупа, и то након што се обаве сви психијатријски и остали медицински прегледи особе над којом би ритуал требало спровести – како би се "отклониле све сумње да се ради о менталној болести".¹² Вероватно најпознатији живи егзорциста, отац Габријел Аморт, основао је 1990. године у Ватикану "Интернационално удружење егзорциста", којем је председавао до 2000. године, а чији је тренутно почасни председник. Чланство у удружењу је ексклузивно, састанци се одржавају једном годишње, а заинтересовано свештенство мора да има одобрење и препоруку свог бискупа да би могло да му приступи.

⁸ Видети на пример, М. М. Шейнман, нав. дело.

⁹ *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/> (5.6.2005).

¹⁰ "О егзорцизмима и сличним преклињањима".

¹¹ "*Catholic World News*", January, 1999, <http://www.trosch.org/> (10.10.2005).

¹² *Catholic Encyclopedia*...

У Источном хришћанству, такође, познати су случајеви истеривања ђавола. У раном хришћанству, ритуале су изводила за то посебно обучена лица, међутим, од четвртог века ова улога прелази на свештенике, који су као једино средство за борбу са демонским силама користили молитву. У грчкој цркви, на пример, молитва егзорцизма употребљава се приликом крштења, затим за стања изазвана "Васканиом"¹³ и у случајевима опседнутости људи демонским силама.¹⁴

Упоредо са црквеним праксама, егзорцизам полако задобија статус правог поп-културног феномена. Сасвим је јасно да је прави продор у медије направио управо поменути филм "Егзорциста" из 1973. године. Већ наредне године, након првих биоскопских пројекција овог филма, у Чикагу и Бостону, на пример, забележен је невероватан број посета психијатрима и свештеницима, при којима су им се потенцијални клијенти обраћали са сумњама да су или они сами—или неко из њиховог окружења, опседнути демонским силама. Један од свештеника из Илиноиса, пожалио се, тако, медијима да се мода истеривања ђавола претворила у епидемију гору чак и од наркоманије или проституције.¹⁵

У поменутом периоду егзорцизам добија све више простора у штампаним медијима, појављују се и телевизијске и радио емисије које полемишу о датом проблему, а неке од њих у понуди имају и контакт емисије у којима гостују егзорцисти.

Развој интернета, и низ нових могућности које овај медиј носи са собом, доводи до експанзије овог феномена до неслу-

¹³ "Злим очима".

¹⁴ G. Papademetriou, "Exorcism and the Greek Orthodox Church", in: *Exorcism Through the Ages*, New York, 1974, Видети још: <http://www.goarch.org/> (10.2.2005).

¹⁵ М. М. Шейнман, *Вера в дјавола...*, 83.

ћених размера. Број интернет сајтова на којима можете добити најразличитије податке везане за егзорцизам је тешко сагледати и, при том – у сталном је порасту. Тако, на пример, поред информација везаних за егзорцизам, на званичним сајтовима религијских организација које практикују овај ритуал могу се добити комплетна упутства, са таксативно наведеним следом поступака и молитви које се изговарају приликом ритуала или једноставан "водич" за егзорцизам намењен свештенству и лаицима. Затим, на овим адресама можете пронаћи апликацију, путем које ћете се пријавити као кандидат над којим треба да се изведе ритуал а која садржи до детаља разрађен упитник о породичном стању, историјату породичних болести, животном стилу, начину исхране, употреби стимулативних средстава, итд.¹⁶ Такође, на интернет страницама можете добити информације о сајбер-егзорцизму, односно, о демонима који муче ваш хардвер или софтвер, али можете и да дођете до језивих аудио снимака истеривања демона из особа које су се ритуалу подвргнуле у руским манастирима.¹⁷ Међутим, на сличним интернет адресама могу се наћи и подаци који су све осим забавни, а тичу се података о особама које су преминуле у току извођења ритуала егзорцизма – почев од случаја Анелизе Михаел који се одиграо у Немачкој 1976. године, преко жртава вуду егзорцизама, до случаја православне калуђерице у Румунији, која је прошле године, оптужена да је опседнута демоном, трагично завршила разапета на крст.¹⁸

¹⁶ <http://www.trosch.org/> (10.10.2005); <http://www.truecatholic.org/> (10.10.2005); <http://www.logoschristian.org/> (10.10.2005);

¹⁷ <http://www.cyberexorcism.com/> (9.12.2005); <http://www.paranormal.about.com/> (9.12.2005).

¹⁸ <http://www.newadvent.org/> (5.11.2005.).

Поменути случај Анелизе Михаел, студенткиње која је преминула у току извођења ритуала егзорцизма, док су њени родитељи и два баварска свештеника који су спровели ритуал осуђени за њену смрт, послужио је као инспирација за једну од последњих у низу холивудских екранизација прича о егзорцизму – филм режисера Скота Дериксона – "*The Exorcism of Emily Rose*" снимљен 2005. године, а који је исте године имао премијеру и у нашим биоскопима.

Српска православна црква званично не изводи никакве специфичне ритуале егзорцизма, већ се особама које се доведу у манастире и код свештених лица, а за које се верује да су опседнуте демонском силом, чита молитва за очишћење. Међутим, у литератури се може наићи на податке о различитим начинима на које су третирани "умоболни" и "демонизовани" у појединим манастирима и црквама,¹⁹ а и у Србији се продукују телевизијске емисије у којима гостују свештеници, који говоре о својим егзорцистичким подухватима. Ако се у обзир узме и материјал који је за потребе ове књиге добијен приликом теренског истраживања, може се констатовати да овакве ритуалне праксе, нарочито у нашој средини, варирају од места до места – у зависности од нивоа компетенције свештених лица и њихових личних веровања и убеђења.

2.

Вратимо се сада феномену опседнутости. Устаљено је мишљење да опседнутост и егзорцизам чине спрегу која се увек појављује у оваквом, узајамно повезаном облику. Наравно, не-

¹⁹ Видети на пример: Д. Бандић, О ђаволу у народном православљу, *Рад Музеја Војводине* 40, Нови Сад, 1998, 149-154.

ма места постојању егзорцизма без претходног постојања опседнутости.²⁰ Али, насупротив томе, феномен опседнутости се веома често јавља а да, при том, не долази до ангажовања егзорцистичких пракси. Штавише, у материјалу који је сакупљен на терену, а који ће бити представљен на наредним страницама, овакви случајеви чине велику већину. Можда ће звучати изненађујуће, али у нашој народној традицији – која нас овде највише и интересује, готово и да нема развијене специфичне ритуалне праксе егзорцистичког типа.²¹ Према томе, основну тему ове књиге и централно подручје на које ће бити усмерена анализа чиниће управо – стања опседнутости.

Што се досадашњих радова из области етнологије и антропологије на тему опседнутости код нас тиче, за констатовање стања, на жалост, довољна је само једна реченица – радови овог типа готово да и не постоје. О феномену опседнутости говори се у мањем броју радова али и тада – узгредно, у оквиру проучавања других религијских феномена, те ниједан рад као централни предмет свог интересовања нема сам феномен опседнутости. На тај начин, пропуштено је да се уочи, и у довољној мери укаже на значај ове појаве у религијском животу нашег народа.

Ипак, један од ретких етнолошких текстова у којем је проблему опседнутости посвећен већи простор представља дело Драгослава Антонијевића "Ритуални транс",²² у којем аутор разматра култове на Балкану – где транс представља једну од основних компоненти и базу на којој се развија

²⁰ Осим, можда, у случајевима погрешне "дијагнозе".

²¹ Изузетак чине праксе везане за поступање прикилом одређених стања болести које се приписују деловању демонских бића. О њима ће више речи бити у даљем тексту.

²² Д. Антонијевић, *Ритуални транс*, Београд, 1996.

шира ритуална пракса – доносећи интересантан материјал о грчким анастенаријама, нашим русаљама и румунским калушарима. Међутим, и у овом делу опседнутост је посматрана са аспекта трансних стања, односно, као компонента потребна за постизање трансa, што представља узак и неадекватан оквир проучавања.

С друге стране, у оквирима науке у свету, феномен опседнутости и његове различите манифестације налазе се на потпуно другачијем нивоу проучености. Генерације антрополога широм света баве се проучавањем опседнутости у најразличитијим културним контекстима. На почетку уочен као битан чинилац култова и религија афричких и азијских племена и народа, проблем опседнутости се разматра на свим континентима, а теренска истраживања доносе материјал који чини изузетно богат корпус веровања и атрактивних религијско-ритуалних пракси. Британско Краљевско удружење антрополога одржава редовне конференције на тему опседнутости, а слични семинари одржавају се и у Паризу, као и у осталим центрима у којима антропологија бележи значајне резултате. Наравно, истраживања феномена опседнутости не односе се само на спектакуларне егзорцистичке ритуале и веровања и праксе племенских заједница. Велики број радова посвећен је различитим мистичним искуствима и стањима у великим светским религијама, какво је, на пример – хришћанство, а до којих мера се проширила област проучавања феномена опседнутости, можда најбоље илуструје податак да су светлост дана угледале и студије о опседнутости у богатим мултинационалним корпорацијама,²³ као и да се из ове

²³ A. Ong, *The Production of Possession: Spirits and Multinational Corporation in Malaysia*, *American Ethnologist*, Vol. 15, No. 1, *Medical Anthropology* (Feb., 1988), 28-42.

перспективе посматрају НЛЮ секте, односно – покрети, и евентуална опседнутост њихових поклоника ванземаљским ентитетима.²⁴

3.

Пошто, како је управо констатовано, узимањем феномена опседнутости за централни предмет ове студије, практично улазимо у сасвим ново подручје истраживања у нашој науци, на овом месту потребно је идентификовати и дефинисати појаву којом ћемо се бавити на наредним страницама. Да бисмо дошли до дефиниције стања опседнутости потребно је, опет, да најпре размотримо и појаснимо основни терминолошки инструментаријум који је у научним круговима у свету у употреби за сам феномен опседнутости, његове појединачне манифестације и њему слична стања.

Већина неспоразума у вези са употребом термина тиче се обележавања и разумевања опсега појма којим се бавимо.

Тако, велики број аутора у својим радовима посвећеним феномену опседнутости као синониме користи термине "опседнутост" и "транс". Када се има у виду да је чест случај да се овом пару, у улози истог означитеља, додаје и термин "екстаза", јасно је да веома лако може доћи до забуне и непрецизних интерпретација.

Без обзира на различите начине на које их аутори приликом својих истраживања користе, термини опседнутост и транс се, свакако, налазе у специфичном узајамном односу, који је, овде, потребно разјаснити.

²⁴ Видети: I. M. Lewis, *Ecstatic Religion – A Study of Shamanism and Spirit Possession*, London, 2003.

У својој чувеној књизи *"Ecstatic Religion – An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism"*,²⁵ која, вероватно, представља најпотпунију и најутицајнију студију феномена опседнутости уопште, А. М. Луис се, да би дефинисао транс, ослања на конвенционално тумачење из Пингвиновог Речника психологије и сматра да: "Транс представља стање дисоцијације које карактерише недостатак вољних кретњи, често и аутоматизам у делању и мишљењу, праћено хипнотичким и медијумским стањима. Овакав транс може да подразумева комплетну или делимичну менталну дисоцијацију и често је праћен узбудљивим визијама или 'халуцинацијама', чији се пун садржај не мора увек призивати јасно у сећање по изласку из трансa".²⁶

Луис разликује мистична и не-мистична стања трансa. Првима ћемо се бавити у већем делу ове студије, па ће о њима бити више речи у даљем тексту.

Као пример за не-мистична стања трансa могу се навести стања у која психијатри, пре свих – психоаналитичари, доводе своје пацијенте у својој редовној пракси, током сеанси, помоћу различитих стимуланса или хипнозе. Међутим, оваква стања не могу се сматрати монополом савремене медицине. Наиме, сличне манифестације, и што је још битније – сличне интерпретације трансa забележене су у етнографским подацима широм света, међу Самбуру номадима у Кенији или код Абелама са Нове Гвинеје, на пример. За своје ратничке ритуале или нападе хистерије, који подразумевају стање трансa, ове заједнице у свом културном моделу не ангажују било какве

²⁵ I. M. Lewis, *Ecstatic Religion – An Anthropology Studies of Spirit Possession and Shamanism*, Middlesex, 1971.

²⁶ Исто, 38-39.

мистичне интерпретације.²⁷ Чак и у заједницама у којим се традиционално транс тумачи мистичном инспирацијом, као што је то код Тунгуза, који су епицентар шаманистичких веровања и пракси, неки случајеви трансних стања изазваних хистеријом се објашњавају у не-мистичним терминима.²⁸

Овде је потребно нагласити још да је опседнутост један од најраширенијих начина интерпретације мистичног трансa.

Друга крупна мистична теорија којом се тумаче мистична стања трансa је, такозвани, "Soul-loss" концепт.²⁹ Овај концепт везује се за индивидуе за које се верује да неке од мистичних моћи које им се приписују, дугују способности њихове душе да, по потреби, напусти тело на одређено време.

Ове две концептуализације мистичних стања трансa – опседнутост оностраним силама и привремено напуштање тела од стране душе – мада представљају два различита начина интерпретације трансa, могу да коегзистирају у одређеним културама. Управо такав случај налазимо у нашој традиционалној култури. Поред опседнутости која је тема ове студије, код нас паралелно егзистирају и веровања везана за бића са "Soul-loss" карактеристикама – то су, пре свега, здухаћ и вештица.³⁰

Чињеница да се опседнутошћу спољашњим агентима најчешће објашњавају мистична стања трансa не значи, међутим, да сва стања у којима се дијагностификује опседну-

²⁷ Исто, 40-41.

²⁸ Исто, 43.

²⁹ Исто, 46; У дословном преводу – "губитак душе".

³⁰ О здухаћу, у сличном контексту, видети: И. Ковачевић, *Семиологија мита и ритуала 1 – Традиција*, Београд, 2001, 69-85; О вештици погледати у: Л. Радуловић, *Родно конструисана "судбина" вештице*, у: *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе* (2. том), приредила М. Благојевић, Београд, 2005, 340-358.

тост обавезно укључују и транс. Тако, на пример, различита стања болести се често тумаче као последица опседнутости оностраним ентитетом, а да се, при том, погођена особа налази далеко од било каквог стања трансa.

Опседнутост, према томе, обухвата шири распон феномена него транс а често се приписује и особама које се не налазе у било каквим психопатолошким стањима.³¹

На овом месту, било би упутно додатно појаснити и однос појмова "транс" и "екстаза". Како је већ наговештено, многи аутори ове појмове користе упоредо са појмом "опседнутост" за исто означено стање. Без залажења у бројне термилошке расправе које су се тичале употребе ових појмова, може се навести мишљење Жилбера Ружеа, које може унети мало реда у помешане категорије, иако и његова типологија има извесних недостатака. По Ружеу, наиме, транс и екстаза не представљају иста стања, а њихове разлике се најлакше могу представити путем система опозиција, где се за појаву трансa везују кретање, бука, друштво, криза, чулно надраживање, амнезија и недостатак халуцинација, а за појаву екстазе – непомичност, тишина, самоћа, недостатак кризе, чулно лишавање, сећање и халуцинације.³²

Након термилошких појашњења долазимо, коначно, и до дела када је потребно понудити дефиницију феномена који је предмет интересовања ове студије. И поред обиља радова на тему опседнутости, ретки су они у којима су се аутори упустили у дефинисање овог феномена. Радови, пак,

³¹ I. M. Lewis, *Ecstatic Religion ...*, 46; Видети још: I. M. Lewis, *Spirit Possession and Biological Reductionism: A Rejoinder to Kehoe and Giletti*, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 85, No. 2 (Jun., 1983), 412-413.

³² Ж. Руже, *Музика и транс – нацрт једне опште теорије односа музике и опседнутости*, Нови Сад, 1994, 15-26.

у којима је за циљ, поред осталог, постављено и дефинисање опседнутости, углавном нуде, како је већ поменуто, одређивање овог појма преко одређења стања трансa.

Пре него што се одреди шта ће се у даљем тексту сматрати феноменом опседнутости, није на одмет навести неке од дефиниција на које се може наићи у литератури.

Према Католичкој енциклопедији, опседнутост представља преузимање контроле над човечијим телом изнутра ("*possession*"). Комплементарни овом чину су напади демона на људско тело споља ("*obsession*").³³ Међутим, душа по себи никада не може да буде опседнута, нити ускраћена слободе, мада њена уобичајена контрола над телом може да буде ометена опседивним агенсом.³⁴

Руже, ослањајући се на Бастидову дефиницију култова опседнутости сматра да: 1) култови опседнутости су облици религије који се одликују извесним типом односа који постоји између божанства и неких категорија њихових ватрених присталица, које назива посвећеницима, а тај однос од посвећеника чини опседнутог божанством; 2) сама опседнутост је социјализовано понашање појединца, које се састоји у томе што се у одређеним околностима у њему догађа промена која дејствује на његову уобичајену личност, регулише његово свакидашње понашање, замењује његову уобичајену личност личношћу божанства које му налаже различите поступке, а та замена праћена је променом психизма која се често означава као транс; 3) тако остварено поистовећење сачињава савез ... чији је главни задатак било да наведе божанство на то да врши своју власт у корист оп-

³³ Руже у сличном контексту користи термине "опседнутост" и "спаоднутост". Видети у: Ж. Руже, *Музика и транс...*, 63.

³⁴ *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/> (20.9.2005).

седнутог и/или његове групе, било да га наведе да одустане од тога да примењује своју власт против њих.³⁵

По Луису, опседнутост је, једноставно, "Културна евалуација стања у којем се особа налази и значи тачно оно што јој име каже – окупација индивидуе од стране духа".³⁶ "Без обзира да ли су људи у стању трансa или не, опседнути су онда када они сматрају да јесу и када остали чланови њихове заједнице прихватају ову тврдњу."³⁷

Имајући у виду све претходно речено, као и чињеницу да је мом појимању феномена опседнутости најближа интерпретација коју је поставио Луис, али и специфичности које се тичу материјала који је забележен у Србији, у прилици сам да изложим који ће низ манифестација у даљем тексту бити сматран опседнутошћу:

Дакле, у овој студији, опседнутошћу ће бити сматрана свака манифестација која се доживљава као присуство оностраних сила у оностраном амбијенту, путем спонтаног, добровољног или призваног – потпуног или делимичног, контролисаног или неконтролисаног, окупирања свести и/или тела (или делова тела) особе која постаје предметом опседнутости.

У складу са одређеним предметом студије, као и са циљевима постављеним у уводном делу текста, у наредним поглављима биће представљене основне теоријске поставке и правци промишљања феномена опседнутости у науци у свету, а након изношења грађе сакупљене у Србији, прећи ће се на анализирање материјала којим располажемо.

³⁵ Ж. Руже, *Музика и транс...*, 46-47.

³⁶ I. M. Lewis, *Ecstatic Religion ...*, 46.

³⁷ Исто, 65.